

L6n

251

1999

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԺՐՈՒՆԻ

ԹԻԻՐ-ՔԱՅ ՀԱՅԵՐԻ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
«ՄՂԱԿԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԻՆԸ 20 ԿՈՊԵԿ.

ԼԵՈ
251

1894
ԹԻՖԼԻՍ

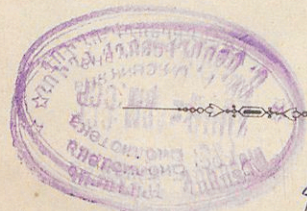
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԹՐՈՒՆԻ

ԹԻԻՐ-ԲԱՑ ՀԱՅԵՐԻ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հրատարակական դասախօսութիւն, որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի Արհեստաւորների ընկերութեան մէջ մարտի 11-ին, եւ Թիֆլիսի Սօցրանիայի դահլիճում մարտի 25-ին, 1879 թին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
«ՄՂԱԿԻ» ԽՐԵԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

4 257. 60

29. 255

ԹԻՖԼԻՍ

Արագածի տպարան Մ. Մարտիրոսեանցի եւ Ընկ.
ՄԻՔԱՅԻԼԵԱՆ ՓՈՂ. ՏՈՒՆ № 81.
1894

№ 31

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 10-го Ноября 1894 г.

Թ Ի Ի Բ Գ Ը Յ Հ Ա Յ Ե Բ Ի

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Հայաստանի դիրքը:— Գլխավոր կէտերը Մեծ, Փոքր-
Հայաստանի եւ Գիւրիկիայի:— Վարչական բաժանումն
Մեծ-Հայաստանի:— Էրզրում՝ քաղաքը, որպէս կենտ-
րոն տրանզիտի ճանապարհի:— Հանքերը եւ միներ-
ալական հարստութիւնները Գիւրիկիայում:— Հան-
քային հարստութիւնները եւ Սօղանլուխի անտառը՝
Ռուսաստանին նոր միացած Կարսի նահանգի մէջ:
— Անտառները եւ վանկիւրը Հայաստանում:— Ալաշ-
կերտի դաշտավայրը:— Կենդանիներ:— Արօտատե-
ղեր:— Տնային կենդանիներ:— Խաշնարածութիւն եւ
անասնապահութիւն:— Երկրագործութիւն:— Բուսա-
կան հարստութիւններ:— Գինեգործութիւն, կաթնա-
յին անտեսութիւն, շերամապահութիւն, այգեգոր-
ծութիւն եւ պարտիզպահութիւն:— Ազգաբնակչութիւն.
Թիւրքերը, Հայերը եւ Քիւրդերը:— Երեք ցեղերի մէջ
կնոջ դրութիւնը:— Արհեստները:— Հայուհին որպէս
աշխատող կին:— Հայերը, որոնք անխառն են բնակ-
վում Մանձնտականներից:— Խոտորջուրի համայնքը:
— Զէյթունի ընկերական ոգի:

ՏԻԿԻՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՈՆՆԵՐ

Ուզենալով ծանօթացնել ձեզ Հայաստանի տնտեսական
դրութեան հետ, եւ, որքան կարողացայ, աշխատեցի, հաւաքե-
ցի տեղեկութիւններ եւ վերաստուգեցի այդ տեղեկութիւնները
Հայաստանից բաղձաթիւ եկողների եւ Հայաստանին ծանօթ իմ

մի քանի բարեկամների օգնութեամբ: Այդ տեղեկութիւնները, որոնցից ես աշխատեցի կազմել Հայաստանի մի կենդանի պատկեր, ի հարկէ գեո. շատ պակասութիւններ ունեն:

Բայց եթէ ես կը կարողանամ ձեզ որ և է, ամենաթեթև, ամենաթոյլ, ամենափոքրիկ հասկացողութիւն տալ Հայաստանի բնական հարստութիւնների և նրա ժողովրդի տնտեսական գրութեան վրա,—ես ինձ շատ բաղգաւոր կը համարեմ:

Այնուհետև թող ուրիշները լրացնեն իմ առաջին աշխատանքի պակասաւոր տեղերը, որ ինչպէս ամեն առաջին փորձ, միշտ թոյլ, պակասաւոր և անհաստատ է լինում:

Մեր խօսակցութեան առարկայ կը լինի թիւրքաց Հայաստանը և գլխաւորապէս Մեծ կամ Բարձր Հայաստանը: Չեր առաջ գրած Հայաստանի զեղեցիկ քարտէզը, որ յատկապէս իմ դասախօսութեան համար նկարել է իշխան Միքայէլ Բէհրու-թեան, կազմելով այդ քարտէզը Վոլկասեան Ջինուորական Վիճակի 1877 թւի և Վենեցիայի Միսիթարեանների 1849 քարտէզների վրա, ներկայացնում է ձեզ Հայաստանի թէ քաղաքական բաժանումը և թէ նրա պատմական բաժանումը: Մի կողմից այդ քարտէզի վրա նշանակված են ուսսաց, թիւրքաց և պարսից Հայաստանի սահմանները, իսկ միւս կողմից երևում են ահա Հայաստանի պատմական սահմանները: Անդրկովկասից դէպի հարաւ գտնվում է Մեծ-Հայաստանը, նրանից դէպի արեւմուտք տարածվում է Փոքր-Հայաստանը, որ Մեծ-Հայաստանից աւելի նուազ հայոց ազգաբնակչութիւն ունի, իսկ այդ վերջին երկրից դէպի հարաւ գտնվում է Կիլիկիա, որ յայտնի է իր քաջ լեռնաբնակ հայերով:

Իշխան Բէհրութեանի քարտէզի վրա նշանակված են Հայաստանի գլխաւոր գետերը և այդ երկրի գլխաւոր կէտերը, այն կէտերը միայն, որոնք հարկաւոր էին իմ դասախօսութեան համար և որոնք նշանաւոր են կամ որպէս բնակատեղի վալիի, կայմախանի և միւլաբիի, կամ որպէս մեծ կենտրոններ և այս կամ այն արդիւնաբերութեան տեղեր:

Սրանք են Մեծ-Հայաստանի գլխաւոր կէտերը. Երզրում, Հասան-Վալա, Նարիման, Խնիս, Երզնկա, Բայրեզը, Յիւրիք:

Կիսկիւմ, Ալաշկերտ, Բայազէթ, Վան, Բաղէշ, (Բիթլիս), Մուշ, Սղերթ, Գիւրբէքլի (Տիգրանակերտ), Եդեսիա, Խարբերդ: Այդ բոլոր նշանաւոր կէտերը շրջապատված են երկու-երեք հարիւր զիւղերով, որոնց երեք չորրորդականը գրեթէ, հայաբնակ են: Փոքր-Հայաստանում ես կը յիշեմ հետեւեալ տեղերը. Արապ-կերտ, Կամախ, Գիւմիշ-Սանէ, Տրապիզոն, Բիզէ, Եւդոկիա (Թոխատ), Սվազ (Սերաստիա), Կարայիսար, Կէսարիա, Ամասիա՝ Փոքր-Հայաստանի արեւմտեան ծայրում և Մարաշ՝ Կիլիկիայի սահմանի վրա: Կիլիկիայում գուք տեսնում էք նշանակված Ադանա, Անթափ և Զէյթուն տեղերը: Փոքր-Հայաստանից դուրս, բուն Փոքր-Ասիայում նշանակված էք տեսնում Անդորա քաղաքը:

Վերջապէս քարտէզի վրա գուք նշանակված էք տեսնում մի քանի ամենանշանաւոր տեղեր Ռուսաստանին նոր միացած Կարսի նահանգի մէջ, որոնք են Կարս, Կազման, Օլթի և Բաթում:

Մեր խօսակցութեան առարկան, ինչպէս ասացի, կը լինի գլխաւորապէս Մեծ կամ Բարձր Հայաստանը: Ամբողջ Հայաստանը շատ բարձր դիրք ունի, շրջապատված ամեն կողմից սարերի շղթաներով, որ և աւելի է առել մի գերմանացի նշանաւոր աշխարհագրին անուանել Հայաստանը մի օդային սարոտ կղզի (eine luftige Berginsel): Բայց ամենաբարձր դիրք ունի Մեծ-Հայաստանը, որ իր Երզրում քաղաքով, կազմում է Հայաստանի միջին կէտը: Մեծ կամ Բարձր Հայաստանը, թիւրքաց կառավարութեան տակ գտնվելով, բաժանվում է երեք վիլայէթներ ի վրա՝ որոնք են Գիւրբէքլի, Վանի և Երզրումի վիլայէթները: Երզրում կամ Կարին քաղաքը, մինչև վերջին ուս-թիւրքաց պատերազմի սկիզբը և վերջը, եղել է թիւրքիայից Պարսկաստան և փոխադարձապէս անցնող արան-զիտի ճանապարհի կենտրոն: Քարալանի ճանապարհի միջին կէտը Երզրումն էր կազմում, իսկ երկու ծայրական կէտերը՝ Տրապիզոն և Բայազէթն էին:

Այդ էր պատճառը, որ արանդիտի այս ճանապարհը չը խափանելու համար Անգլիան ամեն ջանքեր գործ դրեց Բեր-

լինի կօնգրեսի ժամանակ, որ Բայադէթը յետ տրվի Ռիւբրիա-
լին: Այդ կէտը գրեթէ չունի ուրիշ նշանակութիւն, բացի արեւ-
տարական հաղորդակցութեան կէտ լինելուց: Այսպիսի մի կենսա-
բօնում, ինչպէս է Էրզրումը, Վ. Պօլսից եկող ապրանքը պա-
տահում էր Պարսկաստանից անցնող անմշակ, հում բերքերի
հետ: Այդտեղ թափվում էին, նոյնպէս, ամեն կողմերից Հա-
յաստանի թէ՛ բնական բերքերը և թէ՛ գաւառացի հայոց ազ-
գարնակութեան ձեռքերի վաստակը, աշխատուէր հայի և հա-
յուհու արդիւնագործութիւնները: Այսպիսով թէ՛ բնիկ և թէ՛ օ-
տարական հայ առևտրականներ, նոյնպէս և պարսիկ, յոյն, եր-
բեմն և Եւրօպայի վաճառականներ հաւաքվելով Էրզրումի մէջ,
տալիս էին այդ քաղաքին կեանք և առևտրական նշանակու-
թիւն:

Անցնելով Հայաստանի բնական հարստութիւնների նկա-
րագրութեան, ես կը սկսեմ հանքերից: Ամբողջ Հայաստանը լի
է հանքային ջրերով և հանքերով: Շատ տեղ մարդ գուշակել
կարող է, որ գետնի տակ պահված են հարուստ հանքեր, որով-
հետև ամեն քայլափոխում հոսում են առատութեամբ հանքա-
յին ջրերը:

Էրզրումից 30—40 վերստ հեռաւորութեամբ կան նաւ-
թի առատ աղբիւրներ Հասան-Ղալայի շուրջը: Նաւթը շատ
առատ է երևում և այդ նիւթը կարելի էր հաւաքել հորերից,
ինչպէս Բագուի չրջակայքում, մշակել նրան և պատրաստել նը-
րանից նուրբ ֆօտօգէն: Բայց մշակողներ չը կան, իսկ բնիկ
ժողովուրդը օգտվում է այդ նիւթից ամենանահապետական
ձևով: Բնակիչները իջեցնում են հորերի մէջ փալաններով փա-
թաթված փայտեր և երբ որ նաւթը բաւական ծծվի է փա-
լանների մէջ, ամնում են տուն և գործ են ածում այդ ձևով
հաւաքած նաւթը թէ՛ վառելիքի և թէ՛ լուսաւորութեան համար:
Նաւթի այդ նահապետական արդիւնահանութեամբ պարապում
են Հասան-Ղալայի շուրջը գտնված բոլոր գիւղերը, թէ բրիս-
տոնեայ և թէ մահմետական: Հասան-Ղալայի մօտ գտնվում է
և մի ծծմբային հանք: Նոյն Հասան-Ղալայից ոչ հեռու դէ-
պի Նարիմանի կողմը գտնվում են թաղված քարածու-

լի շատ ընդարձակ պահեստներ: Էրզրումի չորս կողմը գտն-
վում են անթիւ ծծմբային և երկաթային հանքային ջր-
բեր, որոնք համարվում են բժշկական բնական միջոցներ, մա-
նուանդ կանանց հիւանդութիւնների դէմ: Այդ տեղերից ես կը
յիշեմ ամենանշանաւորները՝ Իլիջա, Աղղաղ, Սըբըլը: Կարսի
նահանգում, որ պատերազմից յետոյ միացաւ Ռուսաստանին,
գտնվում են նոյնպէս հանքեր. օրինակ Կաղզմանի մօտ կան
հարուստ աղահանքեր: Նոյն Կաղզմանից ոչ հեռու մեծ
քանակութեամբ կայ մարմարիտի պէս մի քարի տեսակ, որ
գոյնզգոյն է լինում և գետնից հանելու ժամանակ այնպէս փա-
փուկ է, որ նրան հեշտութեամբ կարելի է դանակով կտրել,
բայց օդի ազդեցութեանը ենթարկվելով, սաստիկ պնդանում
է: Օլթիի կողմը գտնվում է մի տեսակ սև սաթ, որի նը-
մանը, ասում են, աշխարհիս ոչ մի տեղ չը կայ: Այդ քարը իր
արտաքին տեսքով նման է գիշեր սաված բնտիր քարածու-
խի տեսակին, բայց իր յատկութիւններով բոլորովին նման է
սաթին և տեղացիներն էլ անուանում են այդ քարը քահ-
րուրար, որ թիւրքերէն սաթ է նշանակում:

Նորերումս սկսեցին ուշադրութիւն դարձնել և Վանի
նահանգում գտնված նաւթի հարուստ աղբիւրների վրա: Էրզ-
րումի վիլայէթում, Երզնկայից ոչ հեռու, Կամախ անուան-
ված տեղի չրջակայքում կայ մի աղահանք և նոյնպէս պա-
տահում են այդտեղ քարածուխի հանքեր: Կամախի մօտ
գտնված ժայռոտ սարի մի կողմից բղխում է մի աղի աղբիւր,
իսկ նոյն սարի միւս կողմից բղխում է մի հանքային աղբիւր,
որ ձմեռ ժամանակ տաք է լինում, իսկ ամառ ժամանակ այն-
քան սառն, որ ժայռից բղխելուն պէս սառուց է կարվում:
Էրզրումից 70 վերստ Կերջան ասված տեղի մօտ նոյնպէս
մի աղահանք կայ: Բայց ամենահարուստ աղահանքերը
գտնվում են Մուշի կողմը: Շատերի կարծիքով այդ հանքերը
այնպէս հարուստ են, որ եթէ ամբողջ Ասիայի աղահանքերը
սպառվէին, Մուշի աղահանքերը բաւական կը լինէին թէ՛ ամ-
բողջ Ասիային և թէ՛ Եւրօպային աղ հայթայթել: Մուշը Փոքր-
Ասիայի Ադրեն է: Այդ հանքերից բղխում են աղի աղբիւրներ,

որոնք միանալով կազմում են մի աղի գետակ, որ իր թանգազին նիւթով, աղով, դժբաղդապէս ապարդիւն կերպով է վազում, որովհետեւ ընկնելով Մուրադ-չայ գետի մէջ, խոռոչվում է նրա ջրերի հետ և վերջապէս անհետանում է Եփրատի ջրերի մէջ:

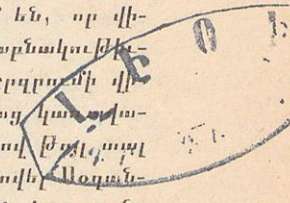
Մուշից անցնելով Բիթլիս մենք գտնում ենք նրա շրջակայքում զոսնեխի մի հանք (сурьма) որ բնակիչներին գեղին ներկ է տալիս: Բիթլիսի և Կիարբէքի գրեթէ կէս ճանապարհի վրա քանի մի տարի կայ, որ գտնվեցաւ մի հարուստ պղինձի հանք: Առհասարակ պղինձի և երկաթի մաղանները շատ բազմաթիւ են Հայաստանի ամբողջ տարածութեան վրա: Կը յիշեմ այտակ, օրինակ, Եւդօկիայի կողմերի՝ Ա. կ. ն. մօտ գտնված պղինձի մաղանները: Երկաթի և պղինձի առատ մաղանները, թէև աննշակ թողված, երևում են Յիսրիբի և Կիսկիմի շրջակայքում, որտեղ և սակուհին հանքերի հետքեր են նկատվում: Հաւատացնում են որ այդ երկրից (որ Երզրումի և Տրապիզոնի գրեթէ կէս ճանապարհի վրա է գտնվում և հին Սօփերքն է), իւրայէլացիների Սողոմոն Իմաստուն թագաւորը սակի էր բերել տալիս, գործածելով այդ նիւթը Երուսաղէմի տաճարի շինութեան զարդարանքների վրա: Արծաթի ամենանշանաւոր հանքը գտնվում է Գիւմիւշխան է տված տեղում, Երզրումի վիլայէթի սահմանում: Արծաթի այդ հանքը տեղացիներից շատ քիչ և ամենանաճապետական ձեով է մշակվում:

Վիլիկիան էլ իր միներալական հարստութեան կողմից պակաս չէ մնացած Հայաստանի հարստութիւններից: Համեմատաբար աննշան տարածութեան վրա գուք կը գտնէք՝ Ջէյթուն քաղաքից ոչ հեռու և բիւթի առատ հանքեր, որոնք մշակվում են, որովհետեւ լիւնարնակ հայ ժողովուրդը այդ երկաթից իր համար զէնքեր է պատրաստում. նոյն տեղ և մի արծաթի հանք կայ, որ աննշակ է թողված: Քաղաքի չորս կողմը կան բազմաթիւ հանքային, մանաւանդ ծծմբային ջրեր: Անթիպի քաղաքից ոչ հեռու գտնվում են սև և սպիտակ

մարմարի օնի սլահետներ: Սպիտակ մարմարիօնը, առում են, շատ ընտիր է:

Հայաստանը հարուստ է այն բուսականութեան կողմից, որ զարգանում է և սահպանվում է մարդու ձեռքով, բայց ազգաւ է բնական բուսականութեան, անտառների կողմից: Աթէ Հայաստանի մի քանի տեղերում կան էլ հարուստ և խիտ անտառներ, նրանցից օգուտ քաղել, ճանապարհների պակասութեան պատճառով, գրեթէ անհարին է: Ամենահարուստ անտառներից մինը, Սօղաւաքուխի անտառը, անցել է պատկազմից յետոյ Առւսաստանի ձեռքը: Այդ անտառը հայթայթում էր թէ շինութեան և թէ վառելիքի համար փայտ ամբողջ Երզրումի վիլայէթին: Այժմ Երզրումի թէ քրիստոնեայ և թէ մահմետական ազգաբնակիւթիւնը մնացել է գրեթէ առանց վառելիքի և բնակիչները չեն կարող նոյնպէս նոր շինութիւններ կառուցանել և հիները նորոգել: Այս գրութեան մէջ սարաւ և ցուրտ Երզրումը, որ շատ բարձր գիրք ունի (6000 տնաչափ ծովի մակերևոյթից բարձր), գրկված է մնացել իր ամենաանհրաժեշտ պիտոյքից, վառելիքից և ասում են, որ վիլայէթի թէ քրիստոնեայ և թէ մահմետական ազգաբնակիւթիւնը գաղթելու է այդ սլատառով: Լավում է որ Երզրումի վիլայէթի բնակիչների խնդիրքի հիման վրա թիւրքաց կառավարութիւնը զիմից մեր կառավարութեանը, խնդրելով թիւրքաց վիլայէթի բնակիչներին նշանակված վարձով օգտվել Աղսուրուխի անտառի փայտից: Ճշմարիտ է, զիւղերի մէջ վառարանները յարմարեցրած են աթարի գործածութեան, որպէս վառելիքի, բայց քաղաքների մէջ դա անհնարին է:

Յոյց տալու համար թէ որչափ զգալի է փայտի պակասութիւնը այդ երկրում, ես կը յիշեմ այտակ, որ այդ պատճառով արգիւնագործութիւնը Հայաստանի այդ մասում կանգ է առել: Օրինակ, Երզրումի վիլայէթում գտնված Շարանեան եղբայրների սպիրտի գործարանը ստիպվեցաւ փակվել փայտի պակասութեան պատճառով: Ի հարկէ, կարելի էր փայտի տեղ, որպէս վառելիք, գործածել նաւթի մնացորդներ, ինչպէս անում են Ռազուի մէջ, որտեղ բոլորովին փայտ չը կայ. կամ նոյն-

պէս քարածուխ, որի հարուստ պահեստներ Հայաստանի ամեն քայլափոխում կան, բայց թէ քարածուխի հանքերի և թէ նաւթի աղբիւրների արդիւնահանելու գործը մի մարդու այժմերից վեր է, այլ զբա համար հարկաւոր է ընկերութիւններ կազմել և հաստատել... Բայց կարո՞ղ են արդեօք ընկերակցութիւններ գոյութիւն ունենալ թիւրքաց կառավարութեան կամայականութեան տակ,—չեմ կարծում:

Նաբիմանի մօտ գտնվում է թէև բաւական մեծ անտառ, բայց նա չունի յարմարութիւն ճանապարհների կողմից գէպի երկրում: Անտառներ կան Էրզրումի վիլայէթի Վիսիլիմ և Յիսբիբ գաւառում, Խոտորջուրի Վսերք և Ջրանց գիւղերի շրջականերում, կան թուփերից բաղկացած անտառներ և Խնիսի կողմը,—բայց բոլորն էլ մնում են առանց արդիւնաշահվելու, դարձեալ յարակցութեան քիչ շատ օրինաւոր ճանապարհների բացակայութեան պատճառով: Էրզրումի և Երզրնկայի մէջտեղ գտնվող Քղիի կողմերում կան մեծ քանակութեամբ ընկոյզի ծառեր, որտեղից կոճ (կուշուռ, КАМБИВЪ) է ստացվում: Այդ արդիւնքը օտարները վաճառահանում են Հայաստանից: Վան անտառներ նոյնպէս Թորթումի կողմերում և Վանի վիլայէթում: Բայց եթէ Էրզրումցիները աւելի եռանդոտ լինէին և հետեւին հայերի հնադարեան սովորութեան, նրանք կարող էին զարգացնել իրանց երկրում արուեստական անտառներ, ինչպէս վերջին ժամանակներումն էլ հայերը Նաբիբի կողմը բուսցրել են մի հիանալի ցանովի անտառ բարդի ծառից:

Այդ բանի մէջ հայերը սահական գերմանացիներ են: Արուեստական կերպով անտառների բուսցնելը նոր բան չէ երևում հայերի մէջ: Երևում է որ այդ գործը նոյնքան սովորական էր հին հայերի համար, որքան արուեստական ջրանցքներ անցկացնելը: Օրինակ, ժողովրդական աւանդութիւն կայ, որ և Սօղանլուխի ահադին անտառը, որի մէջտեղ գտնվում է դեռ այժմ մի աւերակ հին եկեղեցի, արուեստական կերպով զարգացած է եղել մի հայոց թագաւորի հրամանով: Վերջապէս Էրզրումի բնակիչները կարող էին իրանց փայտը ստանալ, եթէ

ճանապարհներ լինէին Ռայբերդի և Տրապիզոնի մէջ տեղ գտնվող հարուստ անտառներից, կամ թիւրքաց տիրապետութեան տակ մնացած Աջարստանի մասից, այն է Րիզէի կողմերի կուսական անտառներից: Անտառի պահասութիւնը, մանաւանդ, զգացվում է Ալաշկերտի դաշտավայրի վրա, որ թէև հարուստ է սե, բերրի հողով և առատ արօտներով, բայց կատարելապէս զուրկ է անտառներից: Որ և է հաստութեան փայտի գտնելը Ալաշկերտի բնակիչներից մինի տանը, գրեթէ հրաշք է համարվում այս դաշտավայրի գիւղերի մէջ, որտեղ վառելիքն է աթարը, մասամբ էլ մի սևասկ եղեգն, որ թիւրքերէն անուանվում է եղջիւրի պոչ (սըղըն կուշուրդի): Այս փայտանման հաստ և ամուր եղեգն, որ գործ է ածվում աթարի հետ միասին, որպէս նրան վառող նիւթ, գործ է ածվում, նոյնպէս, հողի կտուրների տակ դարսելու համար, իբրև առատուղ: Այդ պատճառով կտուրները լինում են այնչափ թույլ, որ ամենին չէ կարելի նրանց վրա մանդալ: Հայերը, որոնք, ինչպէս ամեն տեղ, մշտաբնակ կամ հաստատաբնակ են, իրանց տների պատերը Ալաշկերտի դաշտավայրումն էլ շինում են քարից և հողից, իսկ քիւրդերը, որոնք աստանդական և վրանաբնակ կեանք են վարում, իրանց բոլոր բնակարանների պատերը շինում են այդ եղեգնից, ուրեմն նրանց տունը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի մեծ վանդակ եղեգնից գործված: Ալաշկերտը չէ կարող օգտվել ոչ Սօղանլուխի, ոչ էլ Վանի նահանգի անտառներից, հեռաւորութեան և ճանապարհների բացակայութեան պատճառով:

Վերջացնելով անտառների մասին, պէտք է յիշեմ կարճ կերպով այն կենդանիներին, որոնք գտնվում են Հայաստանի անտառներում: Այդ կենդանիները զլխաւորապէս սրանք են՝ արջ, գայլ, չակալ (չնագայլ), եղջերու, վայրի այծ (քօշ), վայրի խոզ, վայրի ոչխար (ԿՄՐԵ),—գրեթէ ամեն անտառներում: Խոտորջուրի անտառներում առատութեամբ գտնվում է կուշուրդ (КУНИЦА), իսկ Երզրնկայի և Նաբիբի մէջտեղ գտնվող այն բարձրութիւնների վրա, որտեղ բնակվում է Տէրսիմի քիւրդերի ցեղը, պատահում է անտառներում և յովազը, Կարայիսա-

քի և Նրզնկոյի մէջ, մտնուանդ Հարէշ սոված սարի վրա լինում է վազը և գիւղացիները վկայում են, որ նոյն տեղ տեսած են և առիւծ:

Եթէ մի կողմից Հայաստանը գրկված է բնական մի հարստութիւնից, անասուններից, ուրիշ կողմից բնութիւնը պարզեւել է այդ երկրին առատ ջրեր և հարուստ արօտատեղեր: Հայաստանը գեռ հին պատմութեան մէջ յայտնի էր իր պարարտ, հոտաւէտ, հարուստ արօտներով: Հին ժամանակներում Հայաստանից վաճառահանվում էին ձիեր, ամենաազնիւ տեսակի (նրժոյզ): Յայտնի է որ փիւնիկիցիները Հայաստանից էին տանում գուտարիւն ձիեր: Երաւ, կարելի է ասել, որ Հայաստանի արօտները անսպասելի են: Վերջին պատերազմի ժամանակ միմիայն Երզրումի վերայէթը կարողացաւ մի սարի ու կէսից աւելի իր առատ խոտով կերակրել թէ մեր զօրքի և թէ թիւրքաց զօրքերի ձիերին և այնու ամենայնիւ խոտը չը պակասեց և գիւղական ժողովրդի անասունների համար էլ: Գիտար է ասել թէ Հայաստանի որ կողմը անանձնապէս յայտնի է իր գերազանց արօտներով: Հայաստանի ամեն տեղն էլ արօտները հրաշալի են և չքեղ, ցօղած առատ ջրերով, ամենազեղեցիկ, հոտաւէտ ծաղիկներով լի պարարտ խոտով ծածկած: Կրան թող վկայ լինեն Վանի նահանգի հրաշալի արօտները, կամ Խնիսի կողմերի Բիւրակնեան (հազար աղբիւրների) սարերի (Բինգեօլի) արօտատեղերը, կամ Երզրումից մօտ 40 վերստ հեռու, Նփրատի աղբիւրների մօտ գտնվող Խաչափայտի սարերի երեկի արօտները: Բայց չը նայելով հարուստ բնական արօտների, աշխատասէր հայը շատ տեղ բուսցնում է արուեստական արօտներ, ցանովի բազմատեսակ և հոտաւէտ խոտով, մանաւանդ գործածելով գրա համար և օնջա սոված խոտի սերմերը:

Իր անմասն, զեղեցիկ արօտներին է պարտական Հայաստանը իր հարուստ իրաջնարածութեամբ և անասնապահութեամբ: Բաշնարածութեամբ պարտաւում են թէ հայերը և թէ քիւրդերը: Բայց և այս պարտավունքի մէջ, ինչպէս ամեն բանում, հայը չէ բաւականանում գրանով, ինչ որ տուել

է բնութիւնը, այլ աշխատում է որքան հնար է, լուսացնել, ազնւացնել կենդանիների տեսակները: Ել չիւ խօսում այնպիսի անային կենդանիների վրա, ինչպէս կովերը և եգները, որոնք զարմացնում են տեսողին իրանց խոշոր տեսքով: Կը յիշեմ այստեղ ոչ խարնեքի մասին, որոնք շատ բնտիր են Հայաստանում, օրինակ Վանի նահանգում, որտեղ ոչխարները այնքան չաղ դմակ ունեն, որ շատ անգամ կենդանին դժուարութեամբ կարողանում է իր հակեց քաշել իր հրէշաւոր դմակը, այնպէս որ հնարագէտ հայ գիւղացին կապում է ոչխարի մէջքից երկու անիւների վրա զրված, փայտից շինված մի փոքրիկ սալակ, որի վրա զրվում է ոչխարի դմակը և հեշտացնում է կենդանուն արօտներում մանգալը: Ոչխարները մեծ բանակութեամբ վաճառահանվում են Հայաստանից: Յայտնի է, օրինակ, որ ամբողջ Նգիլատուր կերակրվում է գրեթէ միմիայն Հայաստանից բերվող ոչխարի մսով: Շատ աներ, օրինակ Երզրումի մէջ, վաճառահանելով տարին յուրաքանչիւրը 20—30 հազար գլուխ ոչխար, հարստացել են այդ աւետրով: Ար յիշեմ այստեղ, որ Հայաստանի այլ և այլ տեղեր յայտնի են մասնաւորապէս իրանց զանազան տնային կենդանիներով: Օրինակ, Յիսուրի-Վիսիլի մի վիճակը յայտնի է իր խոշոր տեսակի, ուժեղ ջորիներով, մի և նոյն ժամանակ Խնիսը յայտնի է իր ահագին դոմէշներով և ձիերի գուտարիւն տեսակով, Մուշը նոյնպէս իր ձիերի անթիւ երամակներով:

Հայը չէ բաւականանում առանձին խնամքով և մինչև անգամ քնքշութեամբ հողալ իր կենդանիների մասին, օրինակ շարածը մի անգամ անպատճառ իւր քսել գոմէշների կաշու վրա, նրան կակուղ պահպանելու և կենդանուն թէ ցրտի և թէ արեգակի տաքութեան դէմ պաշտպանելու համար, բայց աշխատում է ազնւացնել կենդանիների տեսակը, նրանց մէջ կապակցութիւնների միջով, կամ, օրինակ, կուսցնելով իրար հետ գոմէշներին, որպէս զի զօրեղները յայտնվին և այդ զօրեղներին իրաւունք տրվի բնտիր ցեղը շարունակելու: Վանի նահանգը գլխաւորապէս յայտնի է անասնապահութեամբ: Այդտեղ յայտնի են ազնիւ տեսակի, սպիտակ մաղ ունեցող այ-

ծեր, որոնց տեղացիները ֆուլիկ են անուանում: Այդ կենդանին իր մաղի յատկութեամբ պակաս չէ Սպանիայի մերի-նօս ասված ոչխարներից: Նոյն տեսակը կայ և Սղերթի և Բիթլիսի մէջ, թէև ոչ այնքան մեծ քանակութեամբ: Եթէ այծերի այդ տեսակը հայերը զարգացնէին, դա մեծ հարստութիւն կը լինէր Հայաստանի համար: Փուլիկ կայ և Փոքր-Ասիայի Անգօրա քաղաքի շրջականերում, որտեղ նրան մեծ քանակութեամբ են պահում հայերը և այծի այդ տեսակը շատ յայտնի է, բայց այնտեղ այդ կենդանին ուրիշ անուն է կրում:

Վերջացնելով անասնապահութեան մասին և անցնելով երկրագործութեանը և արհեստներին, կը յիշեմ այստեղ երկու խօսքով, որ Հայաստանի գետերը, գետակները և լճերը լի են բազմամտեսակ և համեղ ձկներով, իսկ անտառները և արտերը բազմատեսակ թռչուններով:

Հայաստանի երկրագործութիւնը, այդ բառի լայն նշանակութեամբ, չը նայելով որ երկիրը շատ վատ է կառավարվում և իր դիրքով նա կարված է բոլոր լուսաւորված երկիրներից, կարելի է ասել համեմատաբար շատ ծաղկած գրութեան մէջ է, հողի բերրիութեան և հայ ժողովրդի աշխատասիրութեան շնորհով: Հայաստանում ծագկում է բուն երկրագործութիւնը, նոյնպէս այգեգործութիւնը, գինեգործութիւնը, պարտիզպանութիւնը, չերամապահութիւնը, մեղուապահութիւնը, և այլն: Եւ ամբողջ երկրագործութիւնը, քիչ բացառութեամբ, հայերի ձեռքումն է: Վանի նահանգը և Ալաշկերտի դաշտավայրը յայտնի են ցորենով և գարիով: Դրանք են հայթայթում հացը ամբողջ Թիւրքիային և կարող էին աւելի էլ ընդարձակ երկիրներին մատակարարել կեանքի առաջին պիտոյքը, եթէ վաճառահանութեան համար միջոցներ լինէին: Վան արգիւնարեղում է նոյնպէս գինի և ընտիր մրգեր: Նշանաւոր է Վանի նուռը, որ իր պատուաւոր տեղն է բռնում սուլթանների սեղանի վրա, նոյնպէս կան այդտեղ առանձին տեսակի, մեծ խնձորներ (չահարմասի), որոնց կորեզները շարժվում են, երբ մարդը քիչ շարժելով միրզը, տանում է նրան իր ականջին: Ալաշկեր-

տի մէջ բացի ցորենից, բռնում է սուսամ (КУНДЖУТЬ) և կաւաւա: Բիթլիս յայտնի է իր ծխախոտով, բայց մանաւանդ Մուշը, որի ծխախոտը պակաս չէ սամսօն ասված տեսակից: Բիթլիս (Բաղէշ) հոշակաւոր է նոյնպէս իր գլթօրով (Чернильн. орѣшки), որի բեռները գնում են մինչև Եւրօպա: Այդ բերքը առատ է և Սղերթի մէջ, բայց Սղերթի հարստութիւնը այդ չէ միայն. նրա մէջ դուրս է գալիս սասակի շատ տորոն: Ինչպէս Մուշ և Բաղէշ մեղրի հայրենիքն են, որոնց անթիւփեթակներից հաւաքվող մեղրը գրնում է մինչև 4. Պօլիս, այնպէս էլ Սղերթ մտնանայի հայրենիքն է:

Շատերը մեզանից կարդալով Աստուածաշնչի մէջ մանանայի մասին, առասպելական կը համարէին երկնքից թափվող բնութեան այդ տուրքը, մինչդեռ նրա գոյութիւնը Հայաստանում իսկական է: Գարնան և աշնան, վաղ առաւօտները, զրլխաւորապէս կաղնիի ծառի տերեւների վրա, գոյանում են ցողանման մեղրահամ կաթիլներ, որոնք փոքր առ փոքր պնդանում են օդի և տերեւների սառցնող ազդեցութեամբ: Բնակիչները հաւաքում են այդ հատիկները և այգպիսով ստացվում է մի պատրաստ հալվա, որ վաճառահանվում է ամբողջ Փոքր-Ասիա: Կարծում են որ դա ծաղիկների հիւթն է, որ զուրչիանում է գիշերներով և դիպչելով ծառերի սառցնող տերեւներին, դոյացնում է քաղցր ցողանման հատիկներ: Այդ կերակուրը մի լաւ դեղ է համարվում թորային հիւանդութեան դէմ:

Մենք պարծենում ենք մեր կովկասեան գինիներով, բայց ոչ մի գինի, իմ կարծիքով, չէ կարող համեմատուիլ Խարբեր գի զինու հետ, որ ստացվում է մի գերազանց խաղողից: Եւ առիթ ունեցայ նորերումս ինքս այդ գինին փորձելու. նրա գերազանց համը, նրա արօմը, և մի և նոյն ժամանակ թնդութիւնը աննկարագրելի են: Կարող եմ միայն այն ասել, որ նա, իմ կարծիքով, միջին տեղն է բռնում խերէսի և մաղէրայի գինիների մէջ: Խարբեր գի հայերը չեն բաւականանում գինեգործութեամբ պարապելով, այլ պարապում են նոյնպէս ընդարձակ շերամապահութեամբ: Նոյնտեղ ցան-

վում է և առատօրէն հաւաքվում է բամբակ և բրինձ: Շերամապահութիւնը տարածված է Յւզոօկիայում և Տրապիզոնում, բայց շերամապահութեան հայրենիքը Գիւարբեքիւրն է (Տիգրանակերտ), որ նոյնպէս նշանաւոր է բրինձի լայնատարած դաշտերով: Սերաստիա մեծ քանակութեամբ բուսցնում է ճահնդիկ, Յիսրիլ և Աիսկիմ յայտնի են խաղողով, նոյն տեղերը, նոյնպէս Թորթում և Ակն յայտնի են իրանց ընտիր, բազմատեսակ մրգերով, մանուանդ թուփով: Պարսիզպանութիւնը (բօստաններ, բանջարանոցներ) երեկի է թէ Վանի և թէ Երզրումի վիլայէթներում, բայց մանուանդ Տիգրանակերտի կողմերը, որտեղ գլխաւորապէս նշանաւոր է իր քաղցր համով սեխը, և իր թէ հրէշաւոր մեծութեամբ և թէ համով ձմերուկը: Ասում են որ Եթէ մի 8—10 տարեկան երեխայ նստի ձմերուկի վրա, օսները գեանին չեն հասնում:

Հայաստանում բնակվում են գլխաւորապէս երեք ցեղեր՝ թիւրքերը, հայերը և քիւրդերը: Քիւրդը խաչնարած է և մասամբ արհեստաւոր, թիւրքը մասամբ երկրագործ է և մասամբ արհեստաւոր, իսկ հայը ամեն բան է. նա խաչնարած է, երկրագործ է, արհեստաւոր է և մեծ քաղաքներում վաճառական, կապալառու և արդիւնագործ: Քիւրդի կինը մասամբ մասնակցում է մարդու պարտավունքների մէջ, նոյնպէս պարապում է մի քանի արհեստներով, ինչպէս օրինակ՝ գորգեր, շալեր և կարպետներ գործելով, թէև քիւրդ կանանց գործածը իր նրբութեամբ երբէք չէ կարող համեմատվել հայ կանանց ձեռքի աշխատանքի հետ:

Թիւրք կինը բոլորովին ոչինչ չէ անում և թէ ազբատ և թէ հարուստ դասակարգերում ստեղծված է միմիայն մարդու բաւականութեան համար. թիւրք կինը հարեմի զարդն է միայն: Թիւրքերը թէև պարապում են երկրագործութեամբ, մեղուապահութեամբ և մասամբ պարսիզպանութեամբ, բայց երբէք չեն հասնում հայի աշխատասիրութեան և նրանց աշխատանքի գերազանցութեան: Թիւրքը պարապում է միայն հետեւեալ արհեստներով՝ կաշւագործութեամբ, կօշիկակարութեամբ,

այն էլ կոպիտ, երկու կրունկների վրա կօշիկներ (Չիւմա) պատրաստելով, որ ստորին ժողովուրդն է գործածում, կամ ձուլութեամբ, լիամներ ու ձիու գարգարանքներ գործելով: Մի քանի տեղ թիւրքերը զինագործութեամբ էլ պարապում են, բայց նրանց շինած զէնքերը հայի շինած զէնքերից իրանց յատկութեամբ ստոր են: Նոյնպէս թիւրքերը փայտի վրա կոպիտ քանդակագործութիւն են անում: Հայերը սրանից էլ օգուտ են բաղում. նրանք թիւրքերի փայտեայ քանդակագործութիւնները (գողաներ, մանուկների օրօրոցներ և այլն) առնում են էժան գնով, մաքրում, զեղեցկացնում, նրբացնում են և աւելի թանգ են ծախում:

Ինչպէս երկրագործական բոլոր նոր պարապմունքները՝ զինագործութիւնը, շերամապահութիւնը, կաթնային անասնութիւնը հայերի ձեռքումն է, այնպէս էլ Հայաստանի բոլոր նուրբ արհեստները հայի և հայունու ձեռքերից են գուրս գալիս: Ասում են ինչ անասնութեան վրա խօսք գցելով, պէտք է յիշեմ այստեղ հայի և հայունու ձեռքով պատրաստվող բազմատեսակ և ընտիր պանիրը, օրինակ Յիւրբիլի, Խոտորջուրի և Համշէնի բուրդի պէս պանիրը, կամ Երզրումի նահանգի Բասէն վիճակի բարակ թելերից բաղկացած պանիրը, կամ բարակ, թղթի պէս, թերթիկից պատրաստվող սերը, վերջապէս կօնսերվի պէս պատրաստվող չորացած մածուկը, որ կարելի է եփել և նրանից թան շինել (բաղկաթան): Ճշմարիտ, գարմանալի և հրաշալի են այն բոլոր աշխատանքները, որ կատարում է հայունու: Բացի անային, ծանր անասնութիւնից, անային հոգսերից, իւրաքանչիւր հայ աղջիկ և կին, հարուստ թէ ազբատ, արհեստներով է պարապում: Եւրաքանչիւր հայ բնուանիք հագնում է իր տան մէջ պատրաստած քաթանի, կտուրի շապիկները և բուրդի հագուստեղէնները: Բացի սորանից հայունին գործում է, մանում է, քաթանեղէններ, կտուրեղէններ, բամբակեղէններ, բուրդի և մետաքսի կերպաններ է գործում և ծախելու համար: Այսպէս բոլորը նա գործում է անային, փայտեայ ամենամահապետական մեքենաներով, որոնք շինվում են տանը նոյն իսկ հայերի ձեռքով: Եթէ եւրօպացիներ

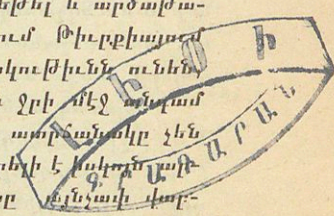
տեսնի հայուհիները ձեռքով գործված քաթանի բարակ չապիկները, կամ բամբակի բրգոտ, բաղնիսի համար չապիկները և բրգոտ երեսաբրիչները, որ մեծ մասամբ Տրապիզոնի, Սեդոկիայի և Սրզնկայի հայուհիներն են պատրաստում, կամ Բիթլիսի հայ կանանց ձեռքով գործած կտանեղէնները (ПОЛОТНО), Սվազի հրաշալի գորգերը, իտալիաները և կարպետները, Սրզնկայի բամբակագործութիւնը, նոյն տեղի բրգեայ գուլպաները, որոնց վրա, ինչպէս մազաղաթի վրա, կարելի է թանաքով գրել, Վանի ֆուլիկի աղնու մազից գործված շալերը, նոյն մազից պատրաստվող անձրեղ չանցկացնող կերպաններ, որոնք ճանապարհի վերարկուների համար են գործածվում, Սեդոկիայի, Տրապիզոնի և Դիարբէքի բրգեղ մետաքսագործութիւնը,—այդ բոլորը տեսնելով, ասում եմ, եւրօպացիս չի հաւատայ թէ այդ կերպանները դուրս են եկել Հայաստանի կանանց ձեռքերից, գործված ամենանահապետական մեքենաների վրա, և ոչ թէ եւրօպական մի գործարանից....

Հայ կիներ ունի իր ազգի բոլոր յատկութիւնները. նա աշխատասէր, խնայող և հաշուող է: Աղքատ հայուհին այսպէս է սկսում իր աշխատանքը. նա խնայում է մի փոքրիկ գումար, այդ գումարով սունում է, դիցուք, մի սուղ բուրդ (կամ բամբակ), մանում է այդ բուրդը, և որովհետև մանածը աւելի թանկ արժէ, քան թէ հումը, նա փոխանակում է մանած նրբի մի սուղը մէկ ու կէս սուղի վրա, կրկին մանում է և ստանում է դարձեալ երկու սուղ, և այլն, մինչև որ այնքան ունի, որ կարող է արդէն սկսել կերպաններ պատրաստել: Հայ կիներ Հայաստանում մի քանի չէ կարող մնալ առանց աշխատանքի: Դիցուք մի կնոջ դատարան են կանչում մի գործի համար. հայուհին զիտէ որ ժամանակ պէտք է կորցնի,— և նա դատարան գնալով իր հետ տանում է իր թերը, բուրդը կամ բամբակ մանելու մեքենան: Մինչև որ նրան կը կանչեն, մինչև որ դատարանը կը դուրս գայ, ժամանակ չը կորցնելու համար հայուհին դատարանի մէջ նստած մանում է, գործում է.... Այդ մեզ չէ՛ յիշեցնում միթէ աշխատասէր գերմանուհուն, չէ՛ յիշեցնում

մեզ Գերմանիա, որտեղ կանայք հասարակութեան մէջ էլ, թատրօնում, հրապարակական դասախօսութեան մէջ գուլպաներ են գործում... Հետու Ասիայում, կտրված լուսաւորված աշխարհից, աշխատասէր հայ ազգը իրագործել է իր ձեռով կնոջ աշխատանքի խնդիրը....

Հայաստանի բոլոր վարպետները, բոլոր արհեստաւորները հայեր են: Հիւաներ, քարտաշներ, պղնձագործներ, երկաթագործներ, ոսկերիչներ, փորագրողներ, փայտի վրա նուրբ քանդակագործներ, արծաթագործներ, նկարիչներ, ճարտարապետներ,—բոլորն էլ հայ են: Սեդոկիայ յայտնի է իր պղնձագործութեամբ և մասամբ արծաթագործութեամբ. այդ պղնձի նուրբ ամանները նորանով են յայտնի, որ ամենաթեթև կրակով կերակուրը նրանց մէջ եւ է գալիս: Այդտեղ շինվում են շամաղաններ, զգալներ, եկեղեցական անօթներ: Երկաթագործութեամբ և նուրբ, զանազան գաղտնիքներ ունեցող կողպէքներով յայտնի են Տրապիզոնը և Երզրումը: Երզրումի մէջ ամենանուրբ կերպով փորագրում են ոսկով սղոյապատի վրա: Դիարբէքի բոլոր յայտնի է իր գեղեցիկ ոսկեթել և արծաթաթել մանուածներով: Հայերն են պատրաստում թիւրքիայում ամենալաւ գէնքեր. այդ գէնքերը այն յատկութիւնն ունեն, որ նրանց կարելի է պահել անձրևի տակ և ջրի մէջ անխամ դնել. բայց այնու ամենայնիւ հրացանը կամ ատրճանակը չեն փչանում և թաց լինելուց յետոյ նրանցից կարելի է փոխադարձակել: Այդ գէնքերի մետալի բաղադրութիւնը լինայի փորպետութեամբ է պատրաստած, որ եթէ սխալմամբ հրացանը կամ ատրճանակը երկու անգամ լցնէք, այնու ամենայնիւ կարող էք արձակել և գէնքի բունը չի ճարի: Պատերազմի ժամանակ Երզրումի հայերը տեսան եւրօպական և ամբրիկական կատարելագործված հրացաններ և իսկոյն սկսեցին իրանց շինվող հրացանները կատարելապէս նմանեցնել Մաթիսի, կամ ուրիշ սիստեմայի հրացաններին:

Երզրումի հարուստ տներում դուք կը տեսնէք պատերը և առաստաղները փայտից նուրբ կերպով քանդակագործված. դա հայերի ձեռքի աշխատանքն է: Վարպետները բոլորն էլ

հայեր են. ոչ մի թիւրք վարպետ չը կայ: Հայերն են ամբողջ երկրում միակ ճարտարապետները. դրան թող վկայ լինի այն, որ ոչ թէ միայն հայոց եկեղեցիները հրաշալի շինուածները, բայց և մուսուլմանների բոլոր մզկիթները և մինարէները հայ ինքնու ճարտարապետներն են կառուցել: Հաստատանի եկեղեցիներում և մասնաւոր տներում կը տեսնէք պատերի և առաստաղի վրա նկարչութիւններ, — դրանք ինքնու հայ նկարիչների ստեղծագործութիւններն են: Շատ ժամանակ չէ Երզրումի վիլայէթի մի գիւղացի հայ, առանց երբէք տեսած լինելու եւրօպական կատարելագործված երկրագործական մեքենաները, ինքն իր խելքով հնարել էր մի հնձելու մեքենայ: Բայց ի հարկէ այդ գիւտը անուշաղիք է թողել թիւրք կառավարութիւնը: Վերջապէս հայերը քանդակագործում են զանազան փոքրիկ և գեղեցիկ ամենօրեայ կեանքին հարկաւոր իրեղէններ մարմարիօնից, փոքր գիրքով մարմարիօնից եկեղեցիները և մզկիթների օրինակներ են շինում, եղջիւրից շինում են զանակի կոթեր, սև սաթից փոքրիկ չուրուխներ և մունդշուկներ: Այդպէս, ուրեմն, արհեստների մեծ մասը, ամենանշանաւոր և ամենանորը արհեստները թիւրքիայում հայերի ձեռքումն են:

Այստեղ աւելորդ չեմ համարում յիշել մի մահմետականի, Խուրչիդ-էֆէնդիի, կարծիքը թիւրքերի մասին, որ 1862 թին նա յայտնել է իր «Միահէթ-Նամէ-ի-Խուրուդ» վերնագրով գրքի մէջ: Հեղինակը, այժմ Խուրչիդ-փաշա և մուշիր, ուղարկված էր որպէս պաշտօնական անձն, այսինքն որպէս քարտուղար այն յանձնաժողովի, որ պաշտօն ունէր Պարսկաստանի և թիւրքիայի սահմանագիծը որոշելու: *)

Ահա ինչ է ասում հեղինակը Վանի նահանգի մասին. Այստեղ բոլոր արհեստաւորները և երկրագործները մեծ մասը

*) Գիրքը թարգմանել է ուսերէն լեզուով պ. Գամազով և 1877 թ. հրատարակել է նրան այսպիսի վերնագրով „Сяхеть-Намэ-И-Худудъ. Описание путешествія по турецко-персидской границѣ. С. П. Б. пер. М. Гамазова. 1877 г.“

հայեր են: Թիւրքերը բազկալներ են միայն, և այն էլ մի քանի հողի միայն: Մինչև անգամ ոչ թէ վարպետներ, բայց և օրական մշակներ չը կան մահմետականների մէջ: Հայերը աշխատող ժողովուրդ են, իսկ մահմետականները բնութագրուած: Առաջ նրանք ապրում էին իրանց հողերի արդիւնքով, կամ պիտական ծառայութեան մէջ էին: Մինչև այժմ չեն կարող հրաժարվել աղայութիւնից և անգործ ժամանակ են անցնում, մեծ մասամբ պանդոկներում և սրճանոցներում: Մահմետականները (թիւրք և քիւրդ) անհող կեանք են վարում, բայց տեսնելով այդ տեսակ կեանքի ապարդիւն լինելը, վերջապէս, յոյս կայ որ ստիպված կը լինեն գործով պարսպելու: Ահա մահմետականի կարծիքը մահմետականների մասին:

Նշանաւոր է որ հայ ժողովուրդը իրագործել է գրեթէ իր բոլոր պարսպմունքների մէջ աշխատանքի բաժանութիւնը: Արհեստները անցնում են հօրից որդի: Ոչ թէ միայն այլ և այլ քաղաքներ պարսպում են այլ և այլ արդիւնագործութեան ճիւղերով, բայց և գիւղեր մասնաւորաւ են իրանց աշխատանքը: Բաւական է յիշել Երզրումի վիլայէթի Չիֆլիկ գիւղը, որ միմիայն հիւսնից է բնակեցրած, կամ նոյն վիլայէթի Օզնի գիւղը, որի բոլոր բնակիչները քարտաշներ են:

Թիւրքիայի հայերը պարսպում են նոյնպէս և քաղցրեղէնների և այլ ուտելիղէնների պատրաստութեամբ: Արապկերա յայտնի է իր քաղցրահամ պատեղներով, Յիսբիթ, Թօրթում և Ակն իրանց չորացած մրգերով, մանաւանդ հուշակված է այդտեղի չորացած թութը: Հայերի ձեռքիցն է գուրս գալիս Դիարբէքիի սուղուխը (չուրչխիւրա), հայերն են պատրաստում մսի ապուխա և նոյնպէս երեսիլի բաստուրման՝ այդ ասիական մսեղէն չորացած կօնէրով, որ պահվում է առանց փշանալու մի ամբողջ տարի: Հայերի ձեռքիցն է գուրս գալիս և դաուրման (չորացած ոչխարի միս) որ գործ է ածում թիւրքաց գօրքը, որպէս ուտելիք պաշարեղէն, մի տեղից միւս տեղ չուելու ժամանակ: Հարուստ մահմետականները գործ են ածում այդ չորացած մսեղէնները, մանաւանդ բաստուրման, իրանց օրութի ժամանակ, որպէս ամենամեղաբար կերակուր:

Որտեղ հայերը ապրում են, ամեն տեղ յայտնվում են նրանց ձիւրքերը, ընդունակութիւնները, անտեսական, ընկերական ոգին և կուլտուրական (քաղաքակրթական) յատկութիւնները: Բայց ուշագրութեան արժանի է, որ աւելի էլ յայտնվում են այդ յատկութիւնները, երևան են գալիս աւելի պարզ և համոզիչ կերպով, որտեղ հայերը ապրում են անխառն, ազատ քիւրդի կամ թիւրքի ապականող ազդեցութիւնից: Գորան արմենալու ապրացոյց կարող են լինել այնպիսի տեղեր, ինչպէս Ջէյթուէն, կամ Խոտորջուր: Խոտորջուրի եօթ թէ ութ գիւղեր ներկայացնում են գլուխ հայոց տարրից, թէև կաթօրիկ հաւատով, բաղկացած փոքրիկ հանրապետութիւն:

Չարմանալի բարօրութիւն և ընկերական ոգի է տիրապետում Խոտորջուրի համայնքի մէջ. Կոսլիտ, մեծ մասամբ անգրագէտ լեռնաբնակ խոտորջուրցիները, որոնց ներկայացուցիչներին մենք շատ անգամ տեսնում ենք Թիֆլիսում հայթուիսներին (փունչի) պարապմունքի մէջ; ունեն իրանց հայրենիքում հետեւեալ ընկերական կանօնները. երբ նրանցից մի ընտանիքի հայր գնում է օտարութիւն, նրա համայնքը պարտաւորվում է պահել և կիրակրել իր հաշով գաղթականի ընտանիքը, մինչև նրա վերադարձը, կամ մինչև որ նոյն ընտանիքի մի արական զաւակ հասակ կառնի և կը կարողանայ իր աշխատանքով պահպանել իր ընտանիքը: Երբ որդին մեծանում է և կարողանում է իր ընտանիքը իր ձեռքերի վաստակով պահել, կամ եթէ պանդուխտ հայրը չէ մեռնում օտարութեան մէջ, այլ վերջը վերագառնում է հայրենիքը,—հասարակութեան հաշով պահված ընտանիքը, որպէս վարձատրութիւն իր համայնքի կողմից իրան արած լաւութեան փոխարէն, պարտաւոր է մի որ և է նուէր անել եկեղեցուն: Հասարակութեան սովորութիւնները այնպէս են, որ եթէ մի կին այրիացաւ և կամենում է կրկին մարդու գնալ, նա պիտի այդ քայլը մեծ զգուշութեամբ անի, որովհետև եթէ իր գաւակների թւում գոնէ մի տղայ զաւակ կայ, այն ժամանակ կնոջ համար երկրորդ անգամ պատկիւր պարտաւելի է համարվում: Հարսանիքի ժամանակ նուագածուները (խոտորջուրցիները առանձին ձիւրք ունեն գէպի երաժշ-

տութիւն), երբէք դրամական վարձատրութիւն չեն առնում, որովհետև ուրիշ ուրախութեան ժամանակ, նրանց համոզմունքով, չէ կարելի շահասիրական ակնկալութիւններ ունենալ: Եթէ մի խոտորջուրցի իր սեփական ջաղաց չունի, որ կարողանայ իր ցորենը ազալ, հարևանը, երկրի սովորութեամբ, պէտք է թող տայ նրան իր ջաղացում անվարձ ազալ ցորենը: Եթէ մէկը եղներ չունի, որ հաւաքած հունձը գաշտից բերի, հարևանները պէտք է նրան իրանց եղները տան, և այլն: Խոտորջուրցիները իրանց աշխատատիրութեամբ, իրանց սովորութեամբ շատ նման են մեր ագուլեցիներին: Նոյն ընկերական ոգի, որ կայ Խոտորջուրի մէջ, տիրապետում է և Ջէյթուէնի հայերի մէջ, որոնք նոյնպէս անխառն են բնակվում: Ջէյթուէնի մէջ, օրինակ պատերազմի ժամանակ, բոլոր բնակիչների ունեցածը, գէնքը, վառօղը, հացը, ուտելիքները, բնակարանները,—բոլորը գառնում է ընդհանուր սեփականութիւն:

Նա վերջացրի փաստերը, իրողութիւնները, վերջացրի իմ դասախօսութեանս նկարագրական մասը: Նւ նախ քան անցնեմ ընդհանուր հայեացքներին, թիւրքաց հայերի անտեսական ընդհանուր գրութեան նկարագրութեանը, իմ սեփական գատողութիւններին, և հաւաքած փաստերից դուրս բերած եզրակացութիւններին,—պարտաւորութիւն եմ համարում յիշել այստեղ որ իմ հաւաքած տեղեկութիւնների վերաստուգելուն զբնական ուր իմ խառնուպէս ինձ օգնել են երկու պարոններ: Մինն է պ. Կախաւորապէս ինձ օգնել են երկու պարոններ: Մինն է պ. Կախաւորապէս էֆէնդի Շարանեան, որ ինքն էրզրումցի, ուրեմն հայաստանցի լինելով, լաւ ծանօթ է Հայաստանի հետ, միւսը «Մշակի» աշխատակից պ. Գրիգոր Նիկողոսեան, որ ինչպէս սուսաց զօրքի օֆիցէր, վերջին պատերազմի ժամանակ զօրքի հետ Հայաստան էր գնացել, ուրեմն նոյնպէս լաւ ծանօթացել է Հայաստանի հետ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ճագումը, լեզուն, ուսումնարաններ եւ կուլտուրական սկզբունքներ: — Հայոց ննութիւնները: — Երկու գծեր հայոց պատմութիւնից. ճորտութեան քացակայութիւն եւ կրօնական ազատութիւն: — Ե՞նչի հայերը Թիւրքիայում պակասում են թուով: — Հայ մանկականները: — Քիւրդերի եւ թիւրքերի յարաբերութիւնը դէպի հայերը: — Հարկեր եւ հողային յարաբերութիւններ: — Քէզեր: — Թիւրքաց օրէնքներ եւ թիւրքաց կամայականութիւն: — Քերիկնի կօնգրէտը: — Եւրօպայի անձանօթութիւնը հայերի քաղաքակրթական յատկութիւնների հետ: — Եւրօպական քաղաքական սկզբունքը. գէնքեր եւ ապստամբութիւն, որպէս պայման ազգերի վերածնութեան: — Հայոց բնատրութեան յատկանիշ մի գիծ. խաղաղ կուլտուրական մարտումն, փոխանակ գինոված կուրի:

Այժմ ինքն իրան հարց է առաջարկվում. Ինչի հայերը, որոնք սյրքան նշանաւոր կուլտուրական յատկութիւններ ունեն, չեն կարող յաղթող հանդիսանալ իրանց չըջապատող, զարգացմամբ իրանցից հազար անգամ ստոր, կիսավայրենի ցեղերից, նրանց մէջ մտցնել քաղաքակրթութիւն. Քաղաքակրթութեան գործի մէջ յաղթող են հանդիսանում այն ցեղերը, ազգերը եւ անհատները, որոնք Ֆիլիքապէս, բարոյապէս եւ մտաւորապէս աւելի զօրեղ են: Հայը, համեմատելով Թիւրքիայում իրան չըջապատող ուրիշ ցեղերի հետ, ունի բոլոր կուլտուրական յատկութիւնները: Ասենք թէ հայը ունի եւ խոշոր պակասութիւններ իր մեծ արժանաւորութիւնների հետ միասին. անմիաբանութիւն, անհայտ ոգի, սխ. նախանձ, — բայց դրանք բոլորն էլ դարեւոր սորկութեան հետեանք են մահմետական տիր

բազետութեան տակ: Ազատութիւնը չէ կարելի սովորել սարկութեան մէջ. միայն ազատութիւնն է վարժեցնում ազատութեան մէջ: Եթէ հայը կազատվէր թիւրքաց տիրապետութիւնից, — եւ նրա այդ անմխիթար յատկութիւններն էլ կանհետանային:

Ո՞վքեր են հայի հարեանները. թիւրքերը եւ քիւրդերը: Ոչ թիւրքը եւ ոչ քիւրդը չունեն անցեալ, չունեն պատմութիւն, չունեն գրականութիւն, չունեն ուսումնարաններ, չունեն արեստեական, արդիւնագործական ոգի, չունեն աշխատասիրութիւն: Բնութիւնը չէ ստեղծել բոլոր ցեղերը միակերպ ընդունակ ուղեգով: Գոյութեան կուրի մէջ ազգի որքանութիւնը, բազմութիւնը, թիւը այնքան նշանակութիւն չունի, որքան նրա յատկութիւնները: Ոչ թիւրքը եւ ոչ քիւրդը չունեն քաղաքակրթական, զարգացման ընդունակ լեզու: Կան լեզուներ, որոնք ինչքան էլ զարգանային, տարրական, կամ շատ շատ միջնակարգ դպրոցի զարգացմանից բարձր չեն կարող զարգանալ: Ամեն լեզուին վիճակված չէ դառնալ քաղաքակրթական լեզու: Այդ պատճառով մարդկութեան ընդհանուր կըջանկութեան համար անկուլտուրական ազգերը պէտք է կուր գնան քաղաքակրթական ազգերի մէջ, պէտք է խմբվեն զօրեղ խմբերի հետ, պէտք է լուծվեն վերջինների մէջ: Եւ զօրեղ բաւով չը պէտք է հասկանալ բազմաթիւ բառը: Փոքրաթիւ ազգութիւնը, եթէ նա քաղաքակրթական բոլոր յատկութիւններ ունի, կարող է կրանել աւելի բազմաթիւ ազգութեանը: Թիւր այդտեղ ոչինչ նշանակութիւն չունի: Բայց եւ թուով հայը իր բուն հայրենիքում, Մեծ-Հայաստանի մէջ, աւելի բազմաթիւ է, քան թէ նոյն կրկնում բնակվող ուրիշ ցեղերը, միասին վեր առած:

Եթէ ի նկատի առնենք այն կրեք վիլայէթները (Վան, Էրզրում, Դիարբէքի), որոնց համար հայոց պատգամաւորները Բերլինի կօնգրէտում ինքնավարութիւն էին խնդրում, կը յայտնվի կօնգրէտին նրանց ներկայացրած «Օրգանական կանօնադրութիւնից», որ Մեծ-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը, հանկուր ընդհանուր թիւից Ռուսաստանին նոր միացրած Կարսի նահանգի ազգաբնակչութեան թիւը, հետեւեալ մեծ խմբերի վրա է բաժանվում: Ընդհանուր թիւը կրեք վիլայէթների ազգաբնակչու-

Թեան 2,062,300 է, որից հայերը 1,330,000 են, թիւրքերը 530,000 են միայն, քիւրդերը 120,000 և ուրիշ մանր ազգութիւններ միասին 82,300 են: Աւրեմն թւով էլ հայերը գերազանցում են ուրիշ ազգութիւնների թւից իրանց հայրենիքում: Կեռ այս թւերի մէջ յիշված չեն բազմաթիւ մահմետական հայեր:

Բայց ինչ են հայի քաղաքակրթական յատկութիւնները, համեմատելով իրան շրջապատող միւս ազգերի յատկութիւնների հետ: Հայը ցեղով պատկանում է եւրոպական ընտանիքին, այդ ընտանիքի ամենահին ճիւղերից մինին. հայը ունի հին փառաւոր կրօնիկային լեզու, որ ազգակից է եւրոպական լեզուներին և որ վաղուց է որ իր վրա գարձրել է եւրոպացի գիտնական լեզուագէտների ուշագրութիւնը, հայը ունի ճախ հին գրականութիւն, հարուստ, ձգական ժամանակակից կենդանի լեզու, անթիւ կենդանի բարբառներով, նոր զարգացող և բնդուեակ ժամանակակից մամուլ, հայը ունի իր հնագարեան ազգային եկեղեցի, հայը միակ ազգ է, որ ամբողջ Փոքր-Ասիայում ունի փոքր ի շատէ օրինաւոր ուսումնարաններ, հայի ընտանիքը, իր բարբ ու վարքով, իր աշխատասէր կամանցով, իր նահապետականութեամբ, իր խնայողական սով՝ գերմանական ընտանիքի Նախատիպն է, հայը ունի ամեն տեսակ ձիրքեր, արդիւնագործական եռանդոտ տնտեսական ոգի, ունի անսպառնի աշխատասիրութիւն և տակունութիւն: Կարված ամբողջ լուսաւորված աշխարհից, հայը Ասիայում եւրոպացի է. նա չէ աւերում, չէ սպառում բնութեան հարստութիւնները մնացած ասիական ազգերի պէս, այլ իր ոյժերով նորոգում է և միշտ նորոգել է, իր կարողութեան չափ, բնութեան ոյժերը: Հայը ջրանցքներ է շինում, որտեղ ջուր չը կայ, ցանում է անտառներ, ցանում է արօտներ, լուսացնում է բոյսերի և կենդանիների տեսակներ, ինչպէս ամենակիրթ եւրոպացին է տնում:

Հայի անցեալ պատմութեան փառքը վկայում են Հայաստանի մէջ մինչև այժմ մնացած փառաւոր շէնքերը և նրանց աւերակները: Կուր կարծում էք որ ևս անպատճառ կը խօսեմ

Անիի աւերակների վրա, որոնք միակ յայտնի են Եւրոպային և որոնց մասին նորերումս մի գերմանացի հեղինակ՝ պ. Կիրլսով, խօսել է իր գեղեցիկ գրուածքի մէջ, անուանելով այդ աւերակները Վերերկրեայ Պոմպէի: Բայց ինքն Անին ոչինչ է, համեմատելով Հայաստանի ճարտարապետութեան ուրիշ հրաշալիքների հետ: Ի՞նչ կասէին Անի տեսնողները, եթէ տեսնէին Թորթոսի հրաշալի եկեղեցին, կամ Ս վ ա զ ի Ս. Նշան վանքը, որի ամբողջ ներսը մօզաիկից է կազմված, կամ Քեօպը ի քեօյի կամուրջը, որի մի կամարը կտարվելով, ոչ ոք չը կարողացաւ նորոգել և թիւրքերը հրամայեցին այդ կամարը քարերով և աւազով լցնել ներքեկից մինչև վերևը: Աւանդութիւնը ասում է, որ մի հայ իշխանուհի է շինել տուել այդ կամուրջը: Այդ անպիսի, հոյակապ, մի և նոյն ժամանակ թիթե քարեայ շինուածքը, որի կամարների ներսը գարգակ է, գարմացնում է ամեն տեսնողին:

Ի՞նչ կասէին եւրոպացիները, եթէ այցելէին Նփրատի եկեղեցին, Կամախի մօտ գանվոյ ստորերկրեայ գորանոցները և պալատները, որոնք առաջ ևս ամբողջապէս միակտոր ժայռի մէջ: Տեսնողները ասում են, որ Կամախի ստորերկրեայ ժայռի մէջ առաջ գորանոցների առջև, որտեղ կարող են տեղաւորվել հազարաւոր զօրքեր, ստորերկրեայ իշխանական պալատների առջև, իրանց հրաշալի դահլիճներով, սրահներով և ննջարաններով՝ նսեմանում է Անիի փառքը: Չարմանում են թէ անգլիացիները տօն էլ են շինել Տէմզ գետի տակ, իսկ մի քանի հարիւր տարի սրանից առաջ հայոց հանճարը իրագործել է Կամախի ստորերկրեայ պալատներից և գորանոցներից, Նփրատ գետի տակով մի անցք, որտեղ մի ձիււոր ազատ կարող է անցնել: Ճանապարհը Նփրատի տակով անցնելով տանում է դէպի գետի միւս ափին գանվոյ, նոյնպէս ժայռի մէջ առաջ և կեղեցիկ:

Եթէ հայերի վերև յիշված բոլոր քաղաքակրթական յատկութիւններին աւելացնենք երկու, երեք գծեր հայոց պատմութիւնից, դուք անշուշտ կը համոզվէք, որ հայոց ազգը թիւրքիայում կատարելապէս իրաւունք ունի ձգակ դէպի ինքնավարու-

ամբողջ կայքը, աւերում է նրա տունը, կրակ է տալիս նրա գաշտերը և այգիները:

Թիւրքը անգործ, անհող, ձրիակեր մի էակ է: Նա սովոր է միմիայն հրամայելու, նա պահանջում է որ ուրիշները նրան հնազանդվին: Նա հաւատացած է, որ ստեղծված է հրամայելու, իսկ ուրիշները ստեղծված են աշխատելու: Նա աշխատանքը ստոր պարագմունք է համարում: Թիւրքը սպրում է հայի հաշուով:

Հայը վճարում է տէրութեանը օրէնքով հաստատված գլխահարկը, որ թիւրք պաշտօնեայ հարկահանը կամայական կերպով շատ անգամ սահմանված չափից աւելի է վերցնում հայից: Հայ գիւղացին, բացի գլխահարկից, վճարում է տէրութեանը իր բերքերից տասանորդն էլ: Այլին տասանորդի հաւաքելը յանձնում է մի որ և է կապալառուին, որ ի հարկէ, գեղծումներ է գործում և տասանորդից աւելի պահանջում, մանաւանդ որ ինքն վալին նպատում է այդ գեղծումներին: Փաշան մի պայմանով միայն յանձնում է կապալառուին տասանորդի հաւաքելը, որ սա պարտաւորվի հաւաքածից մի մասը իրան գործական ձեռնարկութիւն է սկսում, մի արքունի կապալ է յանձն առնում,— փաշան, կայմակամը, միւղիւրը, փաշայի օգնականը, նրա քարտուղարը... ամենքը իրանց մասն են պահանջում հայից, որովհետև հայը չահվում է: Հայը իրաւունք չունի շահվել ոչ մի աշխատանքի, ոչ մի ձեռնարկութեան մէջ, առանց իր շահերի մի մասը թիւրքին տալու:

Հողերը Թիւրքիայում լինում են միւլք (սեփականութիւն), թափու (կապալով վերցրած, վարձված), վալֆ (մզկիթների և եկեղեցիների սեփականութիւն) և մահլուլ (անտէր, անժաւանդ մնացած հողերը): Հայ գիւղացին Թիւրքիայում, թէև ունի սեփական հողեր, բայց այդ նրա իրաւունքի դէմ, ինչպէս իսկոյն կը տեսնենք, գեղծումներ են գործվում: Այն հողերը, որոնք մահլուլ են մնացել (անտէր, անմշակ, անժաւանդ), տէրութիւնը սեփականացնում է և գիւղացիներին, կամ կալուածատէրերին ծախում է, թափու է տալիս, յանձնելով

մի և նոյն ժամանակ առնողին մի կալուածագիր, բայց առնողը սեփականատէր չէ դառնում, այլ վայելում է միայն հողի գործադրութիւնը, իսկ թափու տուած հողի տէրը դարձեալ տէրութիւնն է մնում: Ա, ա կ Ֆ համարվում է մզկիթների և տահասարակ եկեղեցիների սեփականութիւն, բայց երևում է, որ քրիստոնէական եկեղեցիները և վանքերը իրաւաբանական անձնաւորութիւններ չեն համարվում, որովհետև, ինչպէս տեսնում ենք Ա. Պօլսի հայոց պատրիարքարանի պաշտօնական տեղեկագիրներից, հայերը անդադար գանգատվում են, որ վանքերի և եկեղեցիների կալուածները մահլուլ են յայտնվում և տէրութիւնը առանց այլապիւթեան նրանց ծախում է և թափու է տալիս մասնաւոր անձանց: Աբօտները, առհասարակ, տէրութեան սեփականութիւն են համարվում. գորան ապացոյց թող լինի այն ծանր հարկը, որ վերցնում է տէրութիւնը իւրաքանչիւր ոչխարից, իբր իր արօտների վրա արածացնելու իրաւունք ունենալու համար: Եւրաքանչիւր ոչխարից տէրութիւնը տարեկան 3 դրուչ (20 կօպէկ) հարկ է վերցնում: Հայ գիւղացին վճարում է տէրութեանը գլխահարկ, վճարում է իր բերքից տասանորդը, վճարում է զինուորական հարկ (որովհետև զինուոր չէ տալիս և այդ հարկը պահանջելու ժամանակ նոյնպէս անթիւ գեղծումներ են կատարվում), վճարում է ոչխարի հարկ, վերջապէս կալուածական հարկ: Ահա ինչ է երևում տասանորդի հարկի մասին պատրիարքարանի գանգատներից, երբ որ բերքը ծախվում է, լաւ գին ունի, տասանորդի հաւաքող կապալառուն տասանորդը ստանում է առաւելութեամբ, իսկ երբ որ նա գին չունի, կապալառուն թանգ գնահատելով բերքը, փողն է պահանջում:

Կալուածական հարկի հաւաքման մէջ հետևեալն է պատահում: Մի վիճակից, կամ մի գիւղից, որտեղ հայերը խառն են բնակվում մահմետականների հետ, մի որոշված չափով կալուածական հարկ է պահանջվում, որ բաժանվում է կալուածատէր հայերի և թիւրքերի վրա (բաժանողական հարկ, repartitions Steuer): Բայց հայի կալուածները միշտ թանգ են գնահատվում, քան թէ մուսուլմանների կալուածները և հայը

միշտ ստիպված է աւելի վճարելով լրացնել պահանջվող հարկի ընդհանուր գումարի մէջ այն, ինչ որ կողմնապահութեամբ հարկահան պաշտօնեան պակաս է պահանջել մահմտականից:

Հայ գիւղացին բնակվում է կամ իր սեփական հողի վրա, կամ թափու առած պետական հողի վրա: Բայց պատրիարքարանի պաշտօնական տեղեկագիրների մէջ անթիւ դանդաաններ կան, որ հայի հողը շատ անգամ անիրաւութեամբ անցնում է թիւքը կամ քիւրդ բէգերի ձեռքը և նրանց սեփականութիւն է դառնում: Այդպիսով հայը, որ իր պատմութեան մէջ երբեք ճորտութիւն չէ ունեցել, դառնում է դերբէգերի ճորտ: Եւ հայը բէգի հողի վրա ապրելով, բացի բոլոր վերև յիշված հարկերից, ստիպված է և իր բէգին վճարել կալուածական հարկը և իր բերքերից տասանորդը: Գանդաաններից երկուսն է, որ հայերի մասնաւոր հոգերը սպահոված չեն կամայականութեան դէմ: Հայը վճարում է տէրութեանը պահանջվող հարկերը, օրէնքով սահմանված չափից աւելի, ստիպված լինելով վալիին, կայմակամին, միւղիբին և վերջին գապթիին կաշառքներ տալ, նա վճարում է հարկ բէգին, կերակրում է նրան, իսկ բէգը ձեռները ծալած անգործ նստած է. բացի սորանից նա պէտք է գօրք պահի, որ իր գիւղով է անցնում, բայց այդ գօրքը, որին նա պահում է, չէ պաշտպանում նրան քիւրդի աւազակութեան դէմ: Քիւրդ աւազակը խլում է նրա ունեցածը, անարգում է նրա ընտանիքը... Իսկ վերջին ժամանակները հարկերը դարձեալ դժուարացան և նրանով, որ տէրութիւնը չէ էլ ընդունում թղթադրամ հարկատուներից...

Հայը իրաւունք չունի շահվել ոչ մի գործի մէջ, սուանց իր շահերի մի մասը տէրութեան պաշտօնեաներին տալու: Հակառակ դէպքում նրան սպասում է բանտը, կամ աքսորանքը: Ասում ենք հայը իր խեղճով, իր ճարտիկութեամբ, իր եռանդով մրցում է մի նշանաւոր թիւքը անձնաւորութեան հետ, նրան լոյս ցերեկով սպանել կը տան, ինչպէս, օրինակ, սպանել տուկչին քանի մի տարի սրանից սուաջ, փաշայի ներկայութեամբ, էրզրումցի Խաչատուր էֆէնդի Բաստուրմաջանին, երկ-

րի մէջ ամենահարուստ, ամենանշանաւոր, ամենամեծ հեղինակութիւն ունեցող մարդուն...

Այդ տեսակ հանգամանքներում ինչ հնար կայ առաջադիմութեան սպասելու, ինչ հնար կայ արդիւնադործական ընկերութիւններ, շահաւէտ ձեռնարկութիւններ, բաժանորդական, կամ այլ ընկերակցութիւններ իրազործելու...

Ասում են որ Թիւրքիայում գրված օրէնքներ կան: Բայց այդ օրէնքները մնում են մեռած տառեր: Հայը, որպէս քրիստոնեայ, իրաւունք չունի Թիւրքիայում դէնք կրելու, իրաւունք չունի, որպէս քրիստոնեայ, դատարաններում վիայութիւն տալու:*)

Ուրեմն հայի մի կողմը կանգնած է նենգաւոր, բարբարոս, աւազակ քիւրդը, միւս կողմը ձրիակեր, ծոյլ, կաշառակեր թիւքը, իսկ նրա վրա իշխում է մի տէրութիւն, որ նայում է հայի վրա ինչպէս մի կաթնատու կովի վրա, մինչև անգամ սուանց հոգալու, լաւ տնտեսի պէս, օրինաւոր կերակրելու և խմացնելու այն կովը, որից նա աւելի կաթ է պահանջում, քան թէ նա կարող է տալ:

Թիւրքերը շատ լաւ են հասկանում հայի արժանաւորութիւնները, բայց այնու ամենայնիւ աշխատում են նեղել հայերին, եթէ կարելի է, ջնջել նրանց երկրիս երեսից: Բարեկամներիցս մինը պատմում էր ինձ հետեւալը: Երբ որ սուսայ գօրքերը պէտք է դուրս գային Էրզրումից և լուր տարածվեցաւ որ Էրզրումի հայերը գաղթելու են մեր գօրքերի ետևից դէպի Ռուսաստանի սահմանները, թիւրքաց տէրութեան ներկայացուցիչը Էրզրումի մէջ՝ Ալի-էֆէնդի Ա. բարգազ է բացա-

*) Այստեղ եւս պարտաւորութիւն կմ համարում յիշել, որ Թիւրքիայի մէջ հողային յարաբերութիւնների մասին տեղեկութիւնները եւս գլխաւորապէս քաղեցի Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկագիրներից և «Մշակի» մէջ անցեալներում տպված պ. Մ է լ ի ք գ ա գ է ի յօդուածներից: Իսկ թէ հողային յարաբերութիւնների և թէ հարկատուութեան մասին տեղեկութիւնների ճշգրտութիւնը ինձ օգնեց վերաստուգելու թիւրքաց հայերի մէջ յայտնի մի գրող, պ. Ծ ե ր ե ն ց :

կանչեց մի մասնաւոր խօսակցութեան ժամանակ. «Թող կորչեն այդ հայերը, իսկ նրանց տեղ թող գան այստեղ ուսասճրպատակ մահմետականները, մենք գոնէ խիտ մահմետական ազգաբնակչութիւն կունենանք, ազատ քրիստոնէական տարրից:»

Այդ խօսակցութեանը ներկայ է գտնվում Էրզրումի պարսից հիւպատոս, Միրզա Ալապկեր-խանը. «Շատ բարի, ասում է պարսից կօնսուլը, ասենք թէ հայերը բոլորն էլ զնացին Հայաստանից և նրանց տեղը եկան մահմետականները. բայց հարցնում եմ ձեզ, այն ժամանակ ո՞վ կաշխատի, ո՞վ արհեստներով կը պարսպի այս երկրում, ո՞վ կը մշակի երկիրը, ո՞վ կը տայ տէրութեանը հարկի մեծ մասը... Հայերից, այդ աշխատող տարրից զրկվելով, կը զրկվէք ձեզ կերակրողներից, ձեզ կարող է սով սպառնար: Ալի-էֆէնդին փոքր ինչ մտածելուց յետոյ, պատասխանեց. «Այդ էլ ճշմարիտ է:»

Եւ այդպէս նայում են հայերի վրա թիւրքիայի պետական ամենաբարձր շրջաններումն անգամ: Թիւրքերը զիտեն, շատ լաւ են հասկանում, թէ ուրքան հայերը հարկաւոր են, անհրաժեշտ են թիւրքիային, բայց այնու ամենայնիւ ատում են նրանց և սիստեմական կերպով ճնշում են նրանց:

Իսկ Սերօպան չէ ճանաչում Հայաստանը և հայերին: Եւ հայոց խնդրի յարուցվելու ժամանակ Սերօպան ուշադրութիւն չը դարձրեց հայ ազգի արժանաւորութիւնների վրա, այլ պահանջում էր իր դիպլոմատիական ազնեաներից միմիայն թւեր հայերի մասին: Մի ազգի մասին տեղեկութիւն ունենալու համար չէ կարելի բաւականանալ միմիայն թւերով, վարվել ազգի հետ ինչպէս մի հօտի հետ, հաշուել, ինչպէս տաւարի գլուխներ են հաշւում... Եւ կօնսուլները անձիշտ տեղեկութիւններ էին տալիս: Օրինակ Էրզրումի Ֆրանսիական կօնսուլ պ. Ժիրէէր տեղեկութիւն տուեց իր կառավարութեանը, որ ամբողջ Հայաստանում կ'է միլիօն հայ կայ միայն... Նշանաւոր է որ պ. Ժիրէէր ինն տարի է, որ ապրում է Հայաստանում:

Յաւալի է որ Բերլինի կօնգրէսին ներկայացած հայ պատգամաւորները հոգևորականներ էին: Բայց եթէ այդ պատգամաւորները աշխարհական, լուսաւորված մարդիկ լինէին, եթէ

փոխանակ ներկայացնելու այն անկենդան, մեռելածին օրգանական կանօնադրութիւնը, որտեղ Սերօպայի ուշադրութիւնը դարձնվում էր Հայաստանում բնակվող հայերի թւի վրա միայն, մեր պատգամաւորները ներկայացնէին հայոց ազգի անտեսական, կուլտուրական յատկութիւնների նկարագրերը, նկարագրէին հայերի քաղաքակրթական արժանաւորութիւնները, ներկայացնէին Հայաստանի պատկերը, ինչպէս նա կայ, հայերի, Ասիայի խորքերում բնակվող այդ եւրօպացիների նկարագրերը, ինչպէս նրանք կան, -գուցէ արևմտեան Սերօպան կը համոզվէր, որ Հայաստանը նոյնքան արժանի է ազատվելու թիւրքաց տիրապետութիւնից և անկախ քաղաքական կեանքով ապրելու, որքան այն երկիրները, որոնք ազատվեցան թիւրքաց տիրապետութիւնից:

Ամբողջ Սերօպայում գուցէ միայն Անգլիան շնտ լաւ է ճանաչում Հայաստանը և հայերին, լաւ է ուսումնասիրել այդ երկրի բնական հարստութիւնները, այդ երկրի բնակչների քաղաքակրթական յատկութիւնները: Բայց Անգլիայի թիւրքասիրութիւնը և հայերի պաշտպան չը հանդիսանալը, մեզ դուշակել է տալիս, որ Մեծ-Բրիտանիայի նպատակն է ոչ թէ օգնել քրիստոնեաներին, այլ ձեռք գցել հարուստ երկիրը, Հայաստանը, աշխարհի չորս կողմը ցրվել տալով նրա բնօրէնակ բնակիչներին, հայերին, և բնակեցնել նրանց տեղ, նրանց հայրենիքում, նրանց ժառանգական հողերի վրա անգլիացի երկրագործներին և բանւորներին, անգլիական քաղցած պրօլետարիատը, որից նրանց մայր-երկիրը շատ ուրախ կը լինէր ազատվելու, սօցիալական խնդրի սպառնող ճգնաժամից ազատվելու համար:

Շատ քիչ ցեղերին աշխարհիս երեսին վիճակված է եղել պատմութեան մէջ աւետել մարդկութեանը մի որ և է նոր, բարոյական սկզբունք: Ամեն ազգ ունի, ի հարկէ, իր կոչումը, խաղում է մի յայտնի դեր մարդկութեան մէջ, բայց ամենքը, օրինակ, հրէաներ, Ֆրանսիացիներ, կամ գերմանացիներ չեն... Հրէաստանի հողի վրա երկու անգամ ծնվեցան մարդկութեան երկու ամենամեծ աստուածային վարդապետու-

Թիւններ՝ Մովսիսականութիւն և Քրիստոնէութիւն: Յրանսխացիները իրանց մեծ յեղափոխութեան ժամանակ աւետեցին մարդկութեանը մարդու իրաւունքների գաղափարը: Գերմանացիները ընծայեցին մարդկութեանը բողոքականութիւնը...

Գուցէ և հայերին վիճակված է, թէև ոչ այնքան բարձր, բայց նայնպէս մի նոր, քաղաքական սկզբունք աւետել մարդկութեանը, այն է, որ կարելի է հասնել ազատութեանը քաղաքակրթական խաղաղ պատերազմով, առանց ապստամբելու, առանց զէնք բարձրացնելու: Գարեոր տանջանքներով, ամենօրեայ աշխատանքով, կուտուրական խաղաղ կուռով, սոկուն կիրգով մարանչում են հայերը բարբարոսութեան և կամայականութեան, տգիտութեան և ֆանատիկոսութեան, մի խօսքով բռնաւորութեան դէմ: Գուցէ հայերին վիճակված է իրանց բռնած ընթացքով ոչնչացնել այն ժամանակակից բարոյական սկզբունքը, որ մեր լուսաւորված տասն և իններորդ դարում դեռ ևս փրապետում է Ներօպայում, որ լուսաւորված աշխարհի սկզբունքն ու գէվիզն է. «Je m'insurge, donc je suis» ես ապստամբվում եմ, ուրեմն ես գոյութիւն ունեմ: Իսկ հայերը կարծես, ասում են. «Մն աշխատում եմ, ես տանջվում եմ, ուրեմն ես գոյութիւն ունեմ.» Ահա, կարծես, հայերի նշանաբանը:

Նւ հշմարիտ, մրն է աւելի գծուարը՝ ապստամբվել և մի քանի ամիս, գուցէ մէկ երկու տարի իր և թշնամու արիւնը թափել, թէ հազար տարի-չարունակ ամենօրեայ կուտուրական պատերազմ վարել ճնշող ոյժի դէմ: Գուցէ հայերին, արեմտեան լուսաւորված Ներօպայի ժամանակակից անմարդասէր գաղափարի դէմ այդ կենդանի բողոք ներկայացնող ազգութեանը, վիճակված է ոչնչացնել այն անբարոյական սկզբունքը, որ պահանջում է ճնշված ազգից, իր գոյութիւնը ապացուցանելու համար զէնք վերցնել, ապստամբվել, արիւն թափել, ուրեմն գործ գնել, ճնշող ոյժից, բարբարոսութիւնից աղաւվելու համար, նոյն զէնքերը, որ նոյն իսկ ճնշող ոյժը, բարբարոսութիւնն է գործ ածում...

Նթէ Թիւրքիայի հայերը չը կարողանան յաղթող հանդի-

սանալ, կոչնչանան, կամ կը գաղթեն իրանց հայրենիքից, ևթէ նրանց հայրենիքը կը գատարկվի իր բնիկ ազգից,—այն ժամանակ ամօթ այն Ներօպային, որ չօգնեց նրանց իրադործել մարդկութեան ապագայ քաղաքակրթութեան սկզբունքը:

Իսկ ևթէ նրանք, չը նայելով բոլոր արգելքներին, բոլոր տանջանքներին, յաղթող կը հանգիստանան,—նրանք կը վաստակեն լուսաւորված աշխարհին նոր սկզբունք, նոր նշանաբան աւետելու փաստքը՝ «Քաղաքակրթական, կուտուրական, աշխատանքի պատերազմ, արիւնի-պատերազմի փոխանակ»: Այն ժամանակ հայոց ազգը իր օրինակով կամաչացնի լուսաւորված և մարդասէր աշխարհը:

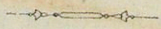
Արդեօք կարողութիւն, համբերութիւն կունենայ Թիւրքիայի հայը իր հազար տարվայ կուտուրական պատերազմը մինչև վերջը նոյն ձեով սուաջ տանելու և բաղգաւոր վախճանին հասցնելու, թէ յուսահատվելով, համբերութիւնը կորցնելով, կը շեղվի նա իր բնութեանը յատուկ բռնած ընթացքից, իր պատմական կոչումից և կը դիմէ այն միջոցին, զէնքին, որ ժամանակակից լուսաւորված աշխարհը միակ դրական և օրինաւոր միջոց է համարում մի ազգի համար իր գոյութիւնը վկայելու...

Պէտք է խոստովանել, որ հայը ապացուցեց դեռ շատ հին ժամանակներից, որ հարկաւոր դէպքում, երբ պէտք էր կամ իր հաւատը պաշտպանել, կամ մի պետութեան հարատակ լինելու, հարկաւոր էր արիւն թափել մասնելով այն պետութեան դօրքերի շարքը, որ իր ձեռքը նոյնքան ընդունակ և վարժ է զէնք գործ ածել, որքան արօրը և բուհը: Նւ նոյն իսկ այս րօպէիս Չէյթուներ արիւն է թափում Թիւրքիայի դէմ իր մարդկային իրաւունքները ձեռք բերելու համար:

Վերջին ժամանակ մեր լրագիրների թղթակիցները հազորում են, որ Թիւրքիայի հայը գրեթէ ամեն տեղ սկսում է է գինիլել: Բայց արդեօք գորանով նա ընդգէմ է գնում իր բռնած պատմական ընթացքին... Չեմ կարծում: Նթէ հայը Թիւրքիայում գինիլում է միայն նրա համար, որ բռնաւորութեան դէմ պ ա շ ա պ ա ն ո ղ ա կ ա ն գիրք բունի միայն, և ոչ թէ յար-

ձաղողական, եթէ Թիւրքիայի հայր մի ձեռքով մուրճ, արօր
կամ բահ բռնելով, միւս ձեռքով հրացան կը բռնի,—այդ գու-
ցէ կը լինի միակ միջոց Թիւրքաց տիրապետութեան տակ ճընշ-
ված հայոց ազգի համար պաշտպանել և ապահովել իր ազգա-
յին գոյութիւնը:

Նս վերջացրի իմ դասախօսութիւնս և ինձ մնում է այժմ,
տիկիւններ և պարոններ, շնորհակալութիւն յայտնել
ձեզ, ձեր ինձ շնորհած ուշադրութեան համար: Եթէ երկու
ժամ շարունակ դուք համբերութիւն ունեցաք լսել իմ խօսքը,
ևս այդ ձեր համբերութիւնը վերաբերում եմ ոչ թէ դասա-
խօսութեանս ձեին, այլ նիւթի հետաքրքրութեանը, ձեր ազգա-
սիրական զգացմունքներին և զլիաւորապէս այն բարեգործա-
կան նպատակին, որ մեզ ամենքիս այսօր միացրել է այդ գահ-
լիճի մէջ:

„ՄՉԱԿ“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

(ՀԻՄՆԱԳԻՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՐՈՒՆԻ)

Հրատարակվում է Թիֆլիսում, նոյն գիրքով,
նոյն պրոգրամայով և նոյն սուղղութեամբ:
«Մշակը» ստանում է սեփական ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ:

«ՄՇԱԿԻ» տարեկան գինը, թէ՛ Ռուսաստանում և
թէ՛ արտասահմանում, 10 ռուբլի է, կէս տարվանը 6 ռ.,
ամսական 1 ռուբլի:

«ՄՇԱԿԻՆ» գրվել կարելի է ԽՄԲԱԳՐԱՍԱՆԵՐ:

Կայսրութեան սրիշ բաղաբնիբից «ՄՇԱԿԻՆ» գրվե-
լու համար, պէտք է գիտնել հետևեալ հասցեով. ТИФ-
ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“.

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction „MSCHAK“.

«Ազգային գրադարան»

NL0255031

